

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Багато зарубіжних учених (Г. Айзенк, А. Бандура, Х. Закс, Дж. Коен, Л. Колберг, Р. Мертон, Дж. Мілер, Ж. Піаже, О. Ранк, Е. Сатерленд, А. Треслер, С. Хірши та ін.) свого часу достатньо всебічно підійшли до розгляду проблеми злочинності та злочинної поведінки, а також всього того, що з нею пов'язано. Разом з цим, розглядаючи протиправний аспект поведінки людини, залишалась наче осторонь її правова сторона. У зв'язку із цим американський дослідник Е. Берджес зазначає, що, мабуть, простіше стати злочинцем, ніж перестати бути ним, легше пояснити чинники, за яких людина стає злочинцем, ніж визнати чинники, які дійсно впливають на її реабілітацію [1, с. 10]. У цьому сенсі навіть з'явився вислів: легше назвати все те, що є причиною злочину, ніж усе те, що ним не стає.

Метою цієї статті є аналіз існуючих у сучасній європейській та світовій науці поглядів на природу правової поведінки, їх узагальнення та вироблення наукового уявлення про цю категорію з виокремленням його позитивних та негативних рис.

Навіть найпростіше визначення правової поведінки особи не дає підстави вважати її такою, що не має певних недоліків. Тому всебічний аналіз її змісту та чинників, що значно впливають на її прояв, потребує соціально-правового розгляду на підставі тих концептуальних підходів, які існують в сучасній науковій думці.

Французький філософ М. Фуко одним з перших спробував визначити філософський аспект правової (у його визначенні дисциплінованої) поведінки людини. Він зазначає: «Щоб отримати гарного робітника та законослухняного громадянина, «стикувати» його з іншими подібно добре діючій машині, необхідно розписати всі його характеристики...» [2]. Тобто учений пропонує всебічне вивчення людини та її відносин — структуру мотивації та психологічний устрій діяльності. Для Фуко важливо було показати, що таке історичні та культурні аспекти дисциплінованої поведінки.

В зарубіжній науковій думці існує два основних підходи до проблеми правової (правослухняної) поведінки. У відповідності з першим, причиною того, що люди дотримуються правових норм, є моральні підвалини стосовно того, що слід вважати гарною поведінкою. Інший підхід полягає у тому, що саме викриття та покарання змушує більшість людей підкорятися закону [3].

Дослідники, які поділяють перший підхід, вважають, що правова поведінка людини є результатом інтерналізації норм та правових заборон. Якщо людина керується моральними зобов'язаннями дотримання норм, то це свідчить про наявність у неї певної поступливої поведінки свідомого рівня.

Так, американський учений Н. Смелзер вказує на те, що в основі соціальних норм завжди знаходяться культурні цінності. Саме вони визначають, що є значним у поведінці людей стосовно того соціокультурного контексту, до якого вони належать. Самі норми визнаються як очікування та стандарти, що керують інтеракцією людей [4].

Такі зарубіжні соціологи, як Дж. Мід, Е. Еріксон, М. Кон та інші, стверджують, що в повсякденному житті на поведінку людини впливають багаточисельні очікування [5, с. 54-87]. Наприклад, коли ми йдемо на день народження, ми зобов'язані зробити подарунок, в автобусі треба поступитися місцем людям похилого віку тощо. Ці очікування іноді наведені у законах і мають певну диференціацію, коли одні є більш важливими за інші [6].

Дослідники, які вивчають протиправну та правомірну поведінку, особливу увагу приділяють ціннісно-смісловій сфері особистості. Так, Н. Шварц, Дж. Орлеанс, К. Тігл стверджують, що саме цінності та моральні аргументи мають суттєвий вплив на прийняття суб'єктивного рішення щодо скоєння або не скоєння правопорушення. Особиста мораль та сприйняття права сильніше впливають на дотримання законів, ніж інші чинники [7, с. 147].

Інші зарубіжні науковці дотримуються думки, що правомірна поведінка є похідною зовнішнього контролю з боку суспільства. Так, А. Бандура та його послідовники вважають, що стримання, яке відбувається за умов покарання, має вплив на людину тоді, коли у неї є упевненість у тому, що у суспільстві діє ефективна система кримінального правосуддя [8].

З огляду на це досить актуальним є зауваження американського дослідника Дж. Керрола, який вважає, що одним із найсильніших мотивів сучасності, який спонукає людину на скоєння злочину, є гроші. Цей мотив з однаковою силою діє як на правопорушників, так і законослухняних громадян і у двічі є сильнішим від покарання. Тому дослідник робить висновок про те, що для переважної більшості людей саме розмір грошової вигоди у співвідношенні з покаранням є значимим чинником у прийнятті рішення щодо порушення закону [3, с. 135].

А. Бандура вважає, що людська поведінка в більшості є саморегулюючою. Серед того, чому люди навчаються, важливе місце посідають стандарти поведінки. Ці стандарти, коли вони були набуті, стають основою для самооцінки. Якщо дії людини в конкретній ситуації відповідають або переважають задані стандарти, це оцінюється позитивно; коли вони не дотягують до запропонованих стандартів — отримують негативну оцінку.

Бандура вважає, що людська поведінка у більшості залежить від обставин. На його думку, вона детермінована існуючою ситуацією та тією інтерпретацією, яку надає їй людина. У даному випадку немає кращого прикладу, як приклад моральних установок. Людина має певні механізми, за допомогою яких може значно відхилитися від тих моральних устоїв, які пропонує їй соціальне середовище та при цьому не відчувати самозневаги. А. Бандура наводить такі механізми, які спроможні це відтворити.

По-перше, це моральне виправдання. Воно спроможне стати засобом для досягнення зазначеної мети та, чим вище ця мета, тим виправданіші дії особи. Наприклад, «Я скоїв злочин, щоб накормити родину». Або, якщо просто сказати людині, щоб вона ціною свого життя знешкодила якусь групу людей, то вона, скоріш за все, на це не піде. Але, якщо у мотивацію її вчинку закласти ідею врятування своїх співвітчизників від великого зла, то в залежності від рівня її розвитку та значення морального виправдання, вона, скоріше за все, піде на «геройські або не геройські» вчинки.

По-друге, підміна понять. Можна подати зневажливі дії не так, якими вони є насправді, і тоді вже не так огидно буде за свої вчинки. Наприклад, вбивство людини на війні є справою героїською, оскільки вбиваєш ворога, хоча ті ж самі люди в звичайних умовах далеко не завжди спроможні на такі вчинки. Підміна понять використовується з метою, щоб неприємне зробити гідним поваги.

По-третє, вигідне порівняння. Вчинки, про які ми жалкуємо, мають бути не такими вже і огидними, якщо вони відбуваються на фоні ще більш хибних дій. Тут діє принцип самовиправдання: «Безперечно, я це скоїв, але подивіться на те, що творять інші».

По-четверте, перекладання відповідальності. Людина може поступитися своїми моральними принципами, якщо буде відчувати, що виконує чийсь наказ або за її вчинками стоять авторитетні люди, які беруть на себе відповідальність: «Я це робив, оскільки мені дали відповідний наказ».

По-п'яте, розподілення відповідальності. Коли відповідальність є груповою, то окремо ніхто не відчуває себе відповідальним.

По-шосте, ігнорування або викривлення наслідків. Коли викривляються наслідки тих чи інших дій, люди не звертають на це уваги або бачать їх в іншому світлі. «Вони носять рожеві окуляри».

По-сьоме, дегуманізація. Коли вважають людину твариною або нелюдом, то з нею поведуться не гуманно і при цьому не відчують провини.

По-восьме, приписування провини. Завжди можна знайти в поведінці та словах жертви щось таке, що може бути на користь виправдання своїх огидних дій. Так, насильники завжди стверджують, що жертва сама провокувала насильство своєю зовнішністю та поведінкою [9].

Таким чином, А. Бандура визначає антисоціальний характер поведінки людини через так звані дисоціативні механізми і тому він вважає, що правова, моральна поведінка особи якісно залежить від внутрішнього контролю, а не від особистісних конструктів, моральних принципів або системи самооцінки.

Звертає на себе увагу і таке твердження зарубіжних дослідників, як ситуаційна обумовленість правомірної та протиправної поведінки людини. Так, як зазначає Дж. Гібонс: «В багатьох випадках кримінальність визначається ні чим іншим, як провокаціями та атракціями, які виходять з безпосередніх обставин, у яких скоюються девіантні дії» [10]. Інший дослідник девіантної поведінки Г. Хеней, говорячи про фундаментальну помилку атрибуції, зазначає, що існує загальнолюдська тенденція нехтувати впли-

вом ситуації та пояснювати будь-яку поведінку діючого суб'єкта особливостями його особистості. Він вважає, що особистість та внутрішні обставини тільки у малому ступені пояснюють наші вчинки. Головним, обумовлюючим чинником є ситуація, в якій знаходиться людина. Тому, на його думку, у відповідній ситуації будь-хто з нас може скоїти кримінальний вчинок — кожного з нас можна купити [10, с. 115].

Ряд зарубіжних соціальних психологів стверджують, що правомірна поведінка людей має визначними своїми критеріями три основні норми — соціальну відповідальність, взаємність та соціальну справедливість [11]. Так, на думку американського вченого Д. Кемпбела, норма соціальної відповідальності зобов'язує людей надавати допомогу іншим людям, які від них залежать. Він стверджує, що релігійні та моральні кодекси багатьох суспільств зобов'язують людину обов'язково надавати допомогу оточуючим. Такі зобов'язання знаходять своє втілення в конкретних законодавчих нормах. Наприклад, «кожна людина, яка стала свідком надзвичайної події, та така, яка розуміє, що іншій людині завдається або може бути завдана значна фізична шкода, зобов'язана у тій мірі, у якій вона може, не піддаючи себе та інших людей невинуватому ризику, надати цій людині необхідну допомогу» [12, с. 157].

Інша норма — норма соціальної взаємності — свідчить про те, що люди зобов'язані допомагати тим, хто їм допомагає. Як свідчать дослідження, люди з великою вірогідністю допомагають саме тим, від кого вони раніше власне отримували допомогу [6].

Норма соціальної справедливості втілена в правило чесного та справедливого розподілу існуючих ресурсів. В іншому випадку, це правило можна розглядати як рівність усіх перед законом та однакова відповідальність перед ним. При цьому, справедливість суб'єктивно розуміється як оцінка співвідношення внесків, які зробила особа в ту чи іншу справу, і отримала певний результат.

Дослідження у даному напрямку дали суттєвий матеріал для констатації того, що людина, яка відчуває несправедливість, прагне її поновити, що, в решті-решт, веде до конфлікту [6, с. 556]. Тому з метою поновлення його прав у суспільстві мають існувати важелі, які істотно спроможні запобігати таким проявам.

Найбільш вагомий вклад в розробку проблеми правової поведінки особи внесли представники когнітивної теорії розвитку. Її представники Ж. Піаже та Л. Колберг розглядали мораль як мотивовану когнітивними потребами в самопізнанні та розумінні реальність. За їхнім визначенням моральний розвиток пов'язаний з когнітивним ростом, під час якого діти активно конструюють моральні судження на підставі досвіду соціальної інтеграції, а не пасивно інтерналізують моральні догми агентів соціалізації [8, с. 158].

У структурній теорії Ж. Піаже здібність до морального судження є наслідком інтелектуального розвитку, який складається з послідовних перетворень когнітивних структур у відповідь на дії внутрішніх та зовнішніх сил. Стадії морального розсуду задаються універсальними стадіями когнітивного розвитку. По мірі просування дітей до стадії формально-операціонального мислення відбувається відповідне зрушення у бік автономного розсуду, де правила вже розглядаються як наслідок групової згоди, а справедливість стає раціональним принципом, який регулює міжособистісну взаємодію [8, с. 158].

Досить великий науковий інтерес викликає дослідження Д. Тапп, у якому на підставі теорії стадій та рівня розвитку моральної свідомості Л. Колберга вивчалися особливості правосвідомості у різних країнах та культурах [14, с. 89-105].

У даному дослідженні була зроблена спроба конкретизувати рівні та стадії правосвідомості особистості. Д. Тапп це зробила таким чином. Вона до першого рівня віднесла тих, хто стверджує, що закони попереджають злочинність, забезпечують фізичну безпеку громадян та їм слід підкорятися, щоб уникнути покарання. До другого були віднесені ті, хто вважає, що закони необхідні для підтримки громадянського порядку, їх необхідно виконувати, щоб уникнути хаосу та анархії. Закон, якщо він навіть несправедливий, необхідно виконувати будь-що. Третій рівень — це «рівень законотворчості». Ті, хто досягають його, усвідомлюють відмінності між цінностями соціального порядку та загальнолюдської етики, між конкретними законами та принципами справедливості. Юридичні закони виступають як вираз внутрішніх моральних принципів.

Деякі зарубіжні дослідники висловлюють думку про те, що людина, яка продукує правову поведінку, перш за все має стійку потребу відповідати тим стандартам, які існують у суспільстві, до якого вона належить. А це обумовлено процесом соціалізації індивіда, який відбувається протягом усього його життя [15].

Ще один погляд, який, без сумніву, заслуговує на уваги, це підхід Г. Айзенка до проблеми злочинної поведінки особистості [16]. Він зазначає, що моральна поведінка не є наслідком раціональних рішень та мало керується розсудом. Будь-хто із тих, хто будує своє життя виключно на раціональній основі, може вибрати життя злочинця, оскільки воно скоріше наблизить його до матеріального благополуччя, ніж

життя праведника. На підставі цього Г. Айзенк задається запитанням: «... чому порівняно мало людей скоюють злочини, коли винагорода очевидна та неминуча, а вірогідність покарання буває дуже невелика?» [16, с. 435]. Відповідь вчений пропонує шукати у площині поняття «сумління», яке треба сприймати не як релігійний механізм, вбудований у людину Богом, а скоріш як умовний рефлекс, сформований шляхом довгого вироблення та закріплення. У відповідності з теорією І. Павлова, умовний стимул після кількох підкріплень зобов'язаний почати зв'язуватися з безумовною реакцією. Так, якщо дитина погано себе поводить, то її карають батьки або ті, хто знаходиться поруч. Таке покарання є болючим та неприємним. Саме в цьому спостерігається зв'язок між умовним стимулом та безумовною реакцією. Звідси припустимо, що через деякий час така девіантна поведінка буде асоціюватися в свідомості дитини з занепокоєнням, викликаним покаранням. Це занепокоєння, яке виникає у зв'язку з наміром скоїти яку-небудь антисоціальну дію, Г. Айзенк і називає «сумлінням», що ефективно утримує більшість людей від скоєння злочинних дій, навіть тоді, коли вони матимуть велику винагороду, а вірогідність покарання буде дуже малою.

Інший відомий зарубіжний дослідник Л. Берковіц, який займався вивченням агресії, стверджує, що правомірна чи протиправна поведінка значно залежить від постійних та сильних несприятливих зовнішніх впливів [17]. Він вважає, що патерни схильного до насилля індивіда не завжди фіксуються на початку життя. Багато хто може під час дорослішання змінювати форми своєї поведінки.

Таким чином, узагальнюючи зарубіжні підходи та концепції щодо правової поведінки особи, ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, на думку окремих дослідників, правова поведінка особистості залежить як від моральних підвалин, що існують у суспільстві та істотно визначають, що є просоціальною та доброю поведінкою, так і від можливостей суспільної системи викривати та карати злочинців, що змушує більшість людей підкорятися закону.

По-друге, просоціальна поведінка особи має своїми визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості. У процесі соціалізації люди засвоюють вказані соціальні норми та починають себе поводити у відповідності з ними. Проте не завжди люди відтворюють у своїй поведінці зазначений формат, оскільки вони змушені диференціювати свої відносини з оточуючими.

По-третє, моральне становлення особистості має певні стадії, перехід між якими відбувається через удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії. Вірогідність усвідомлення можливих суперечностей між різними моральними переконаннями, спроможність робити узагальнення та формувати власну думку про те, що «добре», а що «зле», становить ті підвалини, на яких і будується правова поведінка особи.

Використані джерела:

1. *Berdgess E.* Factors, legal rehabilitation of man / E. Berdgess // *Urban sociology*. — Chicago, 1967. — 128 p.
2. *Шихи Г.* Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Г. Шихи. — СПб.: Ювента, 1999. — 436 с.
3. *Аронсон Э.* Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. — 560 с.
4. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер. — М.: Феникс, 1994. — 342 с.
5. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. — [2-е изд.]. — СПб.: Питер, 1996. — 592 с.
6. *Социальная психология* / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. — СПб.: Питер, 2004. — 767 с.
7. *Schwarz N.* The construction of social judgment / N. Schwarz. — Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. — 358 p.
8. *Блэкборн Р.* Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. — СПб.: Питер, 2004. — 496 с.
9. *Хегенхан Б.* Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. — СПб.: Питер, 2004. — 474 с.
10. *Бартол К.* Психология криминального поведения / К. Бартол. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — 352 с.
11. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин / [общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов]; [пер. с англ.]. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
12. *Campbell D.T.* Experimental and quasi-experimental designs for research / D.T. Campbell, C. Sternberg. — Chicago: Rand McNally, 1967. — 487 p.
13. *Tapp J.L.* Developsng senses of law and legal justice / J.L. Tapp, L. Kohlberg // *Law, justice and the individual in society*. — N.Y., 1977. — 446 p.
14. *Frankl V.E.* Arztliche Seelsorge. Grundlagen der logotherapie und existenzanalyse / V.E. Frankl. — Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag CmbH, 1998. — 345 p.
15. *Айзенк Г.* Исследование человеческой психики / Г. Айзенк, М. Айзенк. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 480 с.
16. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. — 512 с.

Гончарук А. П. Правова поведінка особи: наукові підходи до визначення в сучасних зарубіжних дослідженнях.

Аналізуються підходи до визначення правової поведінки особи зарубіжними науковцями. Розглядаються чинники, які впливають на правову поведінку особи в процесі соціалізації та життя людини. Досліджується проблеми відповідальності та усвідомлення власних вчинків особою. Застосовується аналіз впливу моралі на правову поведінку особи. Використовуються дослідження впливу соціуму на правову поведінку особи.

Ключові слова: правова поведінка, норма права, закон.

Гончарук А. П. Правовое поведение личности: научные подходы к определению в современных зарубежных исследованиях.

Анализируются подходы к определению правового поведения личности зарубежными учеными. Рассматриваются факторы, влияющие на правовое поведение личности в процессе социализации и жизни человека. Исследуется проблемы ответственности и осознание собственных поступков личностью. Применяется анализ влияния морали на правовое поведение личности. Используются исследования влияния социума на правовое поведение личности.

Ключевые слова: правовое поведение, норма права, закон.

Goncharuk A. Legal person's behavior: scientific approaches to research in modern foreign.

Analyzes approaches to legal persons conduct foreign scholars. We consider the factors that affect the behavior of legal persons in the process of socialization and life. The problem of responsibility and awareness of their own actions person. It is used to analyze the impact of moral conduct legal entity. Used studying the influence of society on the legal entity behavior.

Key words: law behavior, rule of law, the law.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.